

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

ОБРУСНА С.Ю., доктор юридичних наук
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 34.08.001.73 : 34 (09) (470+571) «1864»

ФОРМУВАННЯ КОРПУСУ СУДДІВ ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 РОКУ

У статті порушено проблему формування суддівського корпусу в період судової реформи 1864 року. На основі аналізу низки правових положень формування суддівського корпусу розглянуто як упорядкований процес, що спирався на нормативно-правові акти, які перш за все визначали порядок набуття і припинення суддівських повноважень як елементів правового статусу суддів.

Ключові слова: суддя, суддівський корпус, формування суддівського корпусу, судова реформа 1864 року.

В статье затрагивается проблема формирования судейского корпуса в период судебной реформы 1864 года. На основе анализа ряда правовых положений формирование судейского корпуса рассматривается как упорядоченный процесс, который опирается на нормативно-правовые акты, определяющие прежде всего порядок приобретения и прекращения судейских полномочий как элементов правового статуса судей.

Ключевые слова: судья, судейский корпус, формирование судейского корпуса, судебная реформа 1864 года.

In the article the problem of forming of judge corps is broken in the period of judicial reform of 1864. On the basis of analysis of row of legal positions of forming of judge corps it is considered as a well-organized process, that leaned against normatively-legal acts that foremost determined the order of acquisition and stopping of judge plenary powers as elements of legal status of judges.

Keywords: judge, judge corps, forming of judge corps, judicial reform of 1864.

Пошук ефективної моделі формування суддівського корпусу в період судово-правової реформи здійснюється як у напрямку розвитку законодавства, так і поглиблення правової думки. Тому вагоме значення для вироблення нових законодавчих положень, напрацювання теоретичних основ вказаного напрямку судового реформування може мати повна та достовірна реконструкція вітчизняного історичного досвіду перетворень у сфері судоустрою та судочинства. У цьому аспекті особливої уваги заслуговує вивчення історії проведення судової реформи 1864 р., яку небезпідставно вважають найрадикальнішою, новаторською і технічно найуспішнішою із усіх «великих реформ» 60–70-х рр. XIX ст. та реформ вітчизняного судоустрою. У процесі її реалізації значну увагу було приділено питанням формування судових органів та корпусу суддів, проблематиці їх правового статусу тощо. Адже автори реформи значною мірою усвідомлювали, що захистити права, свободи і законні інтереси всіх суб'єктів правовідносин, повноцінно виконувати роль суспільного арбітра при розв'язанні конфліктів може тільки високопрофесійний і високоморальний суддівський кадровий склад, і, незважаючи на всі особливості суспільно-політичного, соціально-економічного розвитку вказаної доби, прагнули втілити цю ідею в життя.

Аналіз наукових видань останніх років свідчить, що історію судової реформи 1864 р. досліджено досить різноаспектно. Разом з тим проблема формування суддівського корпусу в ході реформи 1864 р. залишається детально не розробленою. До неї зверталися або в руслі дослідження реформування окремих судових інститутів, або вивчення вітчизняної історії формування суддівського корпусу взагалі. Тому метою даної публікації є визначення змісту механізму формування корпусу суддів у ході реформи 1864 р. та вивчення можливостей запозичення історичного досвіду. Цінність останнього полягає в тому, що в ході його аналізу враховуються не тільки позитивні чи негативні якості певного явища, а й простежується можливість викорис-

тання в сучасних умовах. Разом з тим слід мати на увазі, що тогочасне життя суспільства, його правові інститути мали суттєві відмінності порівняно із сучасними, тому предмет нашого розгляду матиме свою самобутність і оригінальність, виходячи із особливостей епохи. А отже, досліджуючи сутність механізму формування суддівського корпусу в період реформи 1864 р., можна проводити лише певні паралелі, простежувати певні тенденції, вилучаючи з них раціональне зерно та проектуючи можливість запозичення історичного досвіду для сучасності.

У ході розкриття проблеми автором використано такі сучасні терміни, як «суддівський корпус», «формування суддівського корпусу», але їх зміст розкрито з урахуванням історичної епохи. Так, загальне поняття «корпус» визначається як сукупність осіб якогось одного фаху, службового становища тощо. Отже, вказане поняття також можна застосувати до сукупності осіб, що здійснюють правосуддя. Деякі науковці зауважують, що не слід зміст поняття «суддівський корпус» визначати лише як професійні судді, адже у встановлених законом випадках цю діяльність можуть здійснювати і непрофесійні судді, наприклад, присяжні. Тому видається можливим зміст вказаного поняття розкрити таким чином: суддівський корпус в період реформи 1864 р. складали особи, що здійснювали правосуддя – професійні судді, – та у визначених випадках присяжні засідателі. Відповідно до ст. 1 «Установлення судових установ» судова влада належала: мировим суддям, з'їздам мирових суддів, судовим палатам і «правительствующему сенату» [1]. Виходячи з цього, суддівський корпус складали дільничні мирові судді, почесні мирові судді, голови, товариші (заступники) та члени окружного суду, голови і судді судових палат та сенатори.

Під сучасним поняттям «формування суддівського корпусу» розуміють упорядкований процес кадрового забезпечення судової влади, що включає правові механізми набуття та припинення суддями повноважень [2]. Незважаючи на всі особливості епохи XIX ст., формування суддівського корпусу в ході реформи 1864 р. також слід розглядати як певний упорядкований процес, що спирався на низку правових положень, які перш за все визначали порядок набуття і припинення суддівських повноважень як елементів правового статусу суддів. У даному випадку ми говоримо про це поняття у вузькому значенні. Разом з тим формування якісно нового суддівського корпусу було одним із першочергових завдань судової реформи 1864 р., тому це поняття можна розглядати дещо ширше – як поетапний процес, у якому простежуються стадії механізму адміністративно-правового регулювання: регламентація суспільних відносин, виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, їх фактична реалізація. Це буде широке значення вказаного поняття. У межах даної публікації формування суддівського корпусу буде розглядатися у більш вузькому значенні.

Перш ніж перейти до аналізу законодавчих положень, що визначали порядок формування суддівського корпусу, слід проаналізувати основні напрямки тодішньої суспільно-політичної та наукової думки щодо вказаної проблеми. Так, у ході підготовки реформи 1864 р. значну увагу було приділено формуванню суддівського корпусу, зокрема способам вступу на посаду, визначенню правового статусу судді, умов його перебування на посаді, системі гарантій суддівської діяльності тощо. Зокрема, один із сучасників реформи В. Случевський визначав чотири способи вступу на посаду судді: 1) обрання особи суспільством або його представниками; 2) обрання особи судовою установою, у якій з'явилась судова вакансія; 3) призначення урядом; 4) призначення шляхом жеребу з числа осіб, які відповідають законним вимогам, та наголошував на тому, що всі інші системи складаються з комбінацій цих варіантів. При цьому він зазначав, що за умови призначення суддів шляхом виборів їм не може бути надано право незмінюваності як істотної умови незалежного службового становища [3, с. 127].

Дві форми вступу на судову службу – шляхом виборів та шляхом призначення – також визначав І. Фойницький. Досліджуючи виборне начало при формуванні корпусу суддів, він зазначав, що вибори проводяться на певний, зазвичай нетривалий строк, що слугує прекрасним засобом громадського контролю та забезпечує заміщення посад особами, які користуються громадською довірою. На користь цього положення свідчили й підстави теоретичного, практичного та історичного характеру. Зокрема, у теоретичних положеннях стверджувалось, що виборний порядок забезпечує довіру суспільства до суду. З практичної точки зору його рекомендували тому, що так полегшувалось би складне завдання уряду підбирати на всі судові вакансії осіб, які б усвідомлювали своє високе покликання, оскільки місцеві жителі знали обранців все-

бічно і набагато краще, ніж начальник, якому представляють кандидатів. З історичної точки зору захисники виборного начала посилались на закони цариці Катерини II, маніфести царів Олександра I (5 березня 1801 р., 2 квітня 1801 р.) і Миколи I (6 грудня 1831 р.) про дворянські збори, громадську службу і вибори на неї [4, с. 210].

Однак виборний порядок у такому широкому обсязі не був прийнятий судовими статутами як загальне правило для всіх видів судової служби, виходячи із таких міркувань. По-перше, для забезпечення внутрішньої незалежності суддів статuti зупинились на інституті незмінюваності судової служби як головній опорі суддівської самостійності. Між тим незмінюваність не поєднувалась з виборним порядком, сила і значення якого лежить на праві місцевих жителів контролювати діяльність своїх обранців періодичними виборами. По-друге, було звернуто увагу й на слабкість історичної аргументації захисників виборного начала, оскільки правові акти, на яких воно ґрунтувалось, мали на увазі тільки станові вибори й стану громадську службу.

Домінуючою на той час у світі системою заміщення судових посад було призначення суддів. Цей порядок забезпечував дотримання високих інтересів у питанні заміщення судових посад, тому що монарх відповідно до свого статусу мав у розпорядженні всі юридичні сили країни і своїм актом наділяв особу, що призначалась, достатнім авторитетом. Але представник верховної влади не міг знати особисто всіх кандидатів на судові посади, тому, на думку І. Фойницького, його завдання при заміщенні судових посад могло бути полегшене наявністю адміністративного подання, подання органів громадського самоврядування чи подання судових органів [4, с. 212].

На думку С. Вікторського, найкращим помічником верховної влади в питаннях добору та призначення суддів могли бути саме судові органи. При відкритті вакансії, в тому чи іншому суді, члени цієї судової колегії повинні самі обирати і рекомендувати кандидата [5, с. 104].

Проте у ст. 212 Статуту установа судових установ (1864 року) зазначалося, що голови, товариші голів і члени окружних судів, а також старші голови, голови департаментів і члени судових палат призначаються царською владою шляхом представлення міністром юстиції. Тим самим закріплено інститут призначення суддів, при цьому призначення на суддівські посади здійснював монарх як джерело верховної влади в державі, а органом, що рекомендував кандидатів, було міністерство юстиції. У ст. 243 Статуту установа судових установ був закріплений принцип незмінюваності суддів, де зазначалося, що голови, товариші голів і члени судових місць не можуть бути звільнені без їх власної заяви, крім визначених випадків, а також не можуть бути переведені з однієї місцевості в іншу без власної згоди. Але, звичайно, незмінюваність суддів не розглядалась як абсолютна гарантія від будь-яких звільнень чи переведень. Даний інститут був розрахований, у першу чергу, на захист суддів від довільних зміщень та переведень, що могло бути результатом, наприклад, неправомірного впливу адміністративної влади [1].

Статут установа судових установ (1864 р.) визначав вичерпні підстави, на які інститут незмінюваності не поширювався, і суддя міг цілком законно бути звільнений з посади якщо: 1) протягом місяця після призначення на посаду не з'являвся без поважних причин на місце служби (ст. 228); 2) протягом одного року не міг з'явитись на службу внаслідок тяжкої хвороби (ст. 229); 3) піддавався якому-небудь стягненню чи покаранню за злочин чи проступок, що не стосується служби (ст. 295); 4) піддавався особистому затриманню за борги чи був оголошений у встановленому порядку неспроможним боржником (ст. 296) [1].

Крім того, у Проекті нової редакції Статуту установа судових установ (1900 р.), окрім зазначених вище підстав, додатково передбачалася можливість звільнення судді, якщо він: 1) вчинив чи допустив такі службові порушення, що хоча і не тягнуть його усунення від судової посади, але за своїм значенням чи чисельністю свідчать про невідповідність такого судді займаній посаді; 2) дозволив собі поза службою аморальні чи нерозсудливі вчинки, несумісні із гідністю суддівського звання, 3) своїми вчинками на місці служби поставив себе у становище, що дає підстави сумніватись у спокійному й неупередженому виконанні ним обов'язків, при цьому відмовився від запропонованого переведення в іншу місцевість на рівну посаду; 4) за віком та тяжкими й постійними хворобами втратив здатність до правильного виконання покладених на нього обов'язків тощо [6, с. 89-90].

Відповідно до Судових статутів судовою інстанцією, яка б могла б розглядати дрібні кримінальні та цивільні справи та відповідати таким критеріям, як доступність, швидкість розгляду справи, можливість примирення сторін визначався мировий суд. Система мирових судів складалася із двох ланок: 1) дільничний мировий суддя (зазвичай у повіті було декілька дільниць мирового суду, кожна з яких об'єднувала по кілька волостей), почесний мировий суддя (не мав окремої дільниці, але користувався всіма правами мирового судді), 2) повітовий з'їзд мирових суддів – апеляційна інстанція для справ, що розглядалися дільничними мировими суддями. Загальною судовою касаційною інстанцією, юрисдикція якої поширювалася на мирові суди, визначався Сенат.

Центральною особою новоствореного інституту був мировий суддя. Як зазначено Р. Уортманом, реформа «породила новый тип уважаемого и щепетильного судьи – дворянина, который строго соблюдал беспристрастие и справедливость в своих постановлениях...» [7, с. 445]. Цьому сприяла низка об'єктивних та суб'єктивних факторів. До перших слід віднести юридичне закріплення правового статусу мирового судді на законодавчому рівні. Аналіз положень «Установлення судових установ» дозволяє простежити структурні елементи його правового статусу: права, свободи, обов'язки; виборчі цензи, процедуру виборності; процесуальну діяльність; окремо виписаний правовий статус почесних мирових суддів та дільничних мирових суддів.

Вагомим здобутком реформи стала виборність мирових суддів, які обиралися всіма тодішніми суспільними станами на повітових земських зборах або на засіданнях міських дум терміном на три роки з подальшим затвердженням Сенатом. На жаль, у період контрреформи саме цей демократичний принцип було скасовано. Для кандидата на посаду мирового судді визначалися такі виборчі цензи: осілості (кандидатами мали бути місцеві жителі), віковий – не менше 25-ти років, освітній – середня, або вища освіта, або стаж роботи в судових установах, майновий – володіння майном не менше як на суму 15 тис. крб., в містах – 6 тис. крб. (для столиці), 3 тис. крб. [7].

Передбачалися умови, за яких особа не могла бути вибраною мировим суддею: судимість, перебування під слідством; звільнення зі служби в судовому відомстві, виключення із духовного середовища, дворянських зібрань; банкрутство; належність до духовного сану; знаходження під опікою за марнотратство [1].

Права та обов'язки мирового судді було виписано в окремому розділі «Установлення судових установ», що мав назву «Про відносини, права і відповідальність мирових суддів». Аналіз вказаного розділу дає можливість простежити певні групи прав та обов'язків: 1) організаційно-функціонального характеру, 2) процесуального характеру, 3) судді як службової особи. До першої групи належали такі: повноваження мирового судді поширювались в межах визначеної дільниці, судді зобов'язувались складати звіти про рух справ за рік та передавати їх на розгляд з'їздів мирових суддів, мали право здійснення відносин з іншими державними органами безпосередньо. Другу групу становили такі: рівність мирових суддів в ході здійснення правосуддя, право застосовувати стягнення до осіб, що порушують порядок судочинства. Третя група визначала права і обов'язки судді як службової особи: мирові судді урівнювались в правах з окружними суддями та суддями судових палат; могли притягуватись до дисциплінарної і кримінальної відповідальності, мали право місячної відпустки, що надавалась з'їздом мирових суддів, а на більший термін – першим департаментом Сенату, не могли бути звільнені з посади (за деякими виключеннями) до завершення виборчого строку. Мирові суди розглядали дрібні кримінальні (проступки проти громадського порядку, образа і побиття людини, шахрайство тощо) та цивільні справи. Виходячи з цього, мирові судді мали право оголошувати зауваження, догану, накладати грошове стягнення не більше 300 рублів, карати арештом до 3 місяців та тюремним ув'язненням до 1 року [1].

За свідченнями сучасників, мирові суди та мирові судді з перших днів роботи отримали підтримку і авторитет у широких верств населення завдяки доступності, швидкому розгляду справ, рівноправності учасників судового процесу. Досить промовисто характеризував роботу перших мирових суддів А. Коні: «у мирового в действительности совершался суд скорый, а личные действия первых судей служили ручательством, что он не только скорый, но и правый в пределах человеческого разума и вместе с тем милостивый...» [8, с. 192].

Систему загальних судових органів складали окружні суди та судові палати. Окружні

суди створювались у складі призначуваних голови, його товариша (заступника) і членів суду, які мали відповідати вимогам щодо освіти, стажу роботи, наявності майна, моральності. Усі судді призначалися імператором за поданням міністра юстиції на невизначений термін. У першій інстанції вони розглядали основну масу цивільних і кримінальних справ. Залежно від складності конкретних справ могли формуватися різні комісії, які складалися тільки із професійних суддів, або із професійних суддів та представників певних станів, або професійних суддів та присяжних засідателів.

У розділі 2 «Установлення судових установ» «Про присяжних засідателів» було детально виписано порядок організації роботи суду присяжних, який включав: вимоги до кандидата в присяжні, формування списків присяжних, їх проходження, затвердження тощо. Зокрема, становище приналежності особи-кандидата у присяжні засідателі не визначалася. Обов'язковими ж вимогами були: російське підданство, вік не менше 25-ти і не більше 70-ти років, ценз осілості (не менше двох років в одному повіті). Вказувалися умови, за якими особа не могла бути кандидатом у присяжні: перебування під слідством, наявність судимості, звільнення зі служби із судового відомства, незнання мови тощо. Для вибрання присяжних формувалися загальні, чергові та запасні списки, складання кожного з яких мало свою процедуру. Так, чітко визначалися категорії осіб, які могли бути внесені до загальних списків (службовці п'ятого і нижче класів за виключенням осіб, які перебували на службі в судових установах, правоохоронних органах, обрані селяни, інші категорії населення, що відповідали майновим цензам) та особи, які не могли бути присяжними (священнослужителі, військовослужбовці, вчителі народних шкіл). [1]. Усі ж процесуальні процедури, пов'язані із діяльністю суду присяжних, визначалися «Статутом кримінального судочинства».

Позитивно, що нові суди починали діяти поступово, після визначення порядку закриття справ у старих судових установах і їх передачі новим судам. Як свідчить аналіз публіцистики та періодики 60-х років XIX ст., ставлення суспільства до введення нової судової інституції було досить позитивним. Так, М. Катков вказував: «...суд присяжних – лучшая гарантия личностной свободы...» [9, с. 234]. Разом з тим суд присяжних з початку свого функціонування зіткнувся з низкою проблем. Так, після замаху на Олександра II кримінальні справи про державні злочини було вилучено із його розгляду. В урядових колах незадоволення судом присяжних час від часу посилювалось, що пов'язувалось з прийняттям рішень, які не відповідали інтересам адміністрації. Крім того, діяльність суду загострила дискусії в тогочасному суспільстві з приводу введення майнового цензу для кандидатів, складання списків, самої процедури судочинства.

З приводу складання списків присяжних сучасники виділяли як проблеми в підходах до цієї процедури, так і проблеми суто практичного характеру. Так, у першому випадку звертав на себе увагу той факт, що автори Статутів розглядали участь у суді присяжних не як право, а як особливий суспільний обов'язок кожного. Виходячи з цього, визначалась і сама система виборів, в якій простежувалась недовіра до суспільства. Діяльність з приводу складання списків досить часто була формальною, виконувалась з порушенням строків, без дотримання визначених вимог. Позитивно, що уряд реагував на вказані зауваження прийняттям протягом 1871–1873 р. р. низки указів, що змінювали порядок складання списків присяжних, передбачали включення певних посадових осіб, зменшення суми штрафів за неявки присяжних на засідання з поважних причин тощо. Разом з тим аналіз публіцистики, періодики, наукових праць вказаного періоду та подальших років свідчить, що незважаючи на неоднозначне, інколи цілком полярне ставлення, на прийняття низки нормативно-правових актів, що обмежували його компетенцію, суд присяжних утвердився як інституція, що здатна успішно здійснювати свої функції. Це підтверджує й той факт, що в ході так званої контрреформи 80-90-х років XIX ст. більшість членів комісії з перегляду судових статутів 1864 р. проголосували за його збереження.

Як бачимо, формування суддівського корпусу в період реформи 1864 р. можна розглядати як у широкому, так і вузькому значенні. У вузькому значенні – це упорядкований процес кадрового забезпечення судової влади, що включав правові механізми набуття та припинення суддями повноважень. У широкому значенні – тривалий поетапний процес, що був пов'язаний з аналізом ситуації щодо формування суддівського корпусу у дореформений період, усвідомленням необхідності змін як урядовими, так і широкими суспільними колами, розробкою проектів та теоретичних положень, їх обговоренням, виробленням нормативних положень, що

знайшли своє відображення у Судових статутах 1864 р. та подальшим моніторингом щодо їх впровадження в життя. Тому й сьогодні важливо усвідомити, що формування суддівського корпусу має відповідати потребам часу, відбуватися паралельно з реформуванням усіх сфер суспільно-політичного і соціально-економічного життя. Вважаємо, що проблема формування суддівського корпусу залишається актуальною як для юридичної науки, так і практики. Її вирішенню сприятиме глибоке вивчення історичного досвіду, теоретичне обґрунтування, вдумлива і серйозна робота у сфері розробки законодавства.

Список використаної літератури:

1. Учреждение судебных установлений // Судебные уставы 20 ноября 1864 г., с изложением рас-суждений, на коих они основаны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.hrono.ru > ... > Документы XIX века.
2. Прилуцький С.В. Формування корпусу професійних суддів України: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – К., 2003.
3. Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судостроительство – Судопроизводство. – СПб., 1913.
4. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – СПб., 1996. – Т. 1.
5. Викторский С.И. Русский уголовный процесс: Учеб. пособие. – М., 1997.
6. Проект новой редакции учреждения судебных установлений // Российское законодательство X – XX веков: В 9 т. – М., 1984. – Т. 8. – С. 89-90.
7. Уортман Р.С. Властители и судьи: развитие правового сознания в имперской России. – М., 2004.
8. Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы. – М., 1914.
9. Катков М.Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: chort.square7.ch/Buch/Katk.pdf.

Надійшла до редакції 17.09.2012

СВОРАК С. Д., доктор історичних наук,
кандидат юридичних наук, професор
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 370.0(092)+343.11

ІДЕЇ НАРОДОВЛАДДЯ У ДЕРЖАВНИЦЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

У статті на основі аналізу державницької концепції С. Петлюри досліджено ідеї народо-владдя та з'ясовано сутність державницької концепції крізь призму суспільно-політичних процесів початку ХХ ст. Крім того, розкриваються теоретичні та ідеологічні витоки політичної діяльності С. Петлюри як яскравого представника української еміграції.

Ключові слова: *народовладдя, державницька концепція, соціал-демократія, еміграція, українська революція.*

В статье на основе анализа государственной концепции С. Петлюры исследованы идеи народо-властия и выяснена сущность государственнической концепции сквозь призму общественно-политических процессов начала ХХ в. Кроме того, раскрываются теоретические и идеологические истоки политической деятельности С. Петлюры как яркого представителя украинской эмиграции.

Ключевые слова: *народовластие, государственническая концепция, социал-демократия, эмиграция, украинская революция.*

In the article on the basis of analysis of state conception of S. Petlyuri the ideas of democracy are investigational and essence of state conception is found out through the prism of social and political processes of beginning of XX item The theoretical and ideological sources of political activity of S. Petlyuri open up in addition, as a bright representative of Ukrainian emigration.

Keywords: *democracy, state conception, social democracy, emigration, Ukrainian revolution.*

Мабуть, важко знайти в історії України більш контраверсійну постать за Симона Петлюру, хіба що гетьман Іван Мазепа може «позмагатися». Між тим у наш час важливо не тільки гідно вшанувати його пам'ять, але й критично оцінити спадщину Української революції 1917–1921 рр. Зва-

